

« הרב משה פאלוך

מבוא לדיני הנזיקין תשובת הרמב"ן לשאלת ה"קהילות יעקב"

א. מבוא

בעולם התורה הישיבתי נהוג לפתוח את לימוד מסכת בבא קמא בשאלת מבוא משמעותית: האם ישנו איסור לכתחילה מן התורה להזיק, או שהאמור בפרשת משפטים מתאר הסדר תשלומים ממוני לאחר מעשה בלבד, ללא תשתית איסורית פלילית?¹ במילים אחרות האם דיני הנזיקין שייכים לחלק 'חושן משפט' בלבד או שהם שייכים (גם) לחלק 'יורה דעה'? עצם העיסוק בשאלות מבואיות-כלליות הוא חלק מגאולת התורה בדורות האחרונים המצטרפת לגאולת העם והארץ.

ב. מקורות לאיסור להזיק

האחרונים החל מימיו של הרש"ש הציגו מספר לא מבוטל של מקורות אשר קובעים שישנו איסור מדין תורה להזיק, נוסף על החובה לשלם לאחר מעשה. אציג חלק מהם: בל תשחית, ואהבת לרעך כמוך², השבת אבידה³ ועוד⁴. סקירה ממצה של אפשרויות אלו מצויה בדבריו של בעל הקהילות יעקב בסימן הראשון בספר חידושו על מסכת בבא קמא.

שתי תחושות משמעותיות קיימות בנו עם לימוד דברי אחרונים אלו.

מחד גיסא לימוד דברי אחרונים אלו מותיר אותנו בתחושה שאמנם אכן נמצאו מקורות מן התורה לאיסור להזיק אך אין הדבר מהווה תשובה הכרחית לשאלה. נכון הוא שניתן להסיק באופן לוגי משפטי מאיסור בל תשחית, לדוגמא, שישנו איסור להשחית וממילא להזיק לזולת, אך האם אכן מקור זה עומד בבסיס פרשיית הנזיקין במשפטים? האם דיני קרן תמה ומועדת מגשימה את האיסור הנ"ל? העובדה שכל המקורות התורניים שהוצגו מצויים במקומות שונים ורחוקים, מותירה בנו את הרושם שאין הם יכולים להוות תשתית לדיני הנזיקין.

1. שאלת מבוא נוספת הנוגעת לתחום הממוני בלבד והיא שאלת היסוד המחייב בדיני הנזיקין. האם יסוד הפשיעה, הבעלות, או הגרימה. סיכום עמדות האחרונים לשאלה זו מצוי במאמרו של ז' ורהפטיג, "יסוד האחריות על נזקים במשפט העברי", מחקרים במשפט העברי, עמ' 221-228.

2. רמ"ה ב"ב קז.

3. מנחת חינוך מצוה יא; קהילות יעקב סי' א.

4. הרב סמט (עיונים בפרשיות השבוע, פרשת משפטים) רצה ללמוד מן הסדר של הפרשה את החובה לשמור על ממון הזולת יותר מאשר את החובה לשלם. סדר הדינים כפי שהוכיח, ובצדק, מתמקדים בניזוק ולא במזיק. ראשית אדם ניזוק, אחר כך השור והחמור, הצומח ולבסוף הדומם. בכך הוא פתר שאלות סגנוניות קשות שהביאו חוקרים לטעון טענות של כפירה בדרך התהוות הפרשה. לענ"ד קביעה זו שהתורה מפרטת את דיני המזיקין מן המבט של הניזוק אין בה כדי להעביר אותנו מן המשור הממוני אל המשור האיסורי.

מאידיך גיסא קיימת בנו תחושה, המצויה כהנחת מוצא בדברי האחרונים הללו, שלא ניתן לטעון שהסדרי התשלומים בפרשיית הנזיקין במשפטים הם עניין ממוני בלבד. אנו חשים שדיני התורה הממוניים נושאים אופי עקרוני וערכי ומשקפים צדק אלוהי הכרחי. לא ניתן, לדעתנו, לראות את דיני שור ואש ואת חובת התשלומים אם הזיקו, כהסדר ממוני בלבד כדוגמת קנסות תעבורה או גובה עמלות הבנקים בהם התורה כלל לא מתערבת (וחכמים כן). עונש המוות ותשלומי הכופר שבפרשה אינם אלא רמז שלא מדובר בהסדר ממוני בלבד. שאלת הרקע האיסורי לדינים אלו, אם כן, היא הכרחית ומתבקשת.

לענ"ד ניתן למצוא מקור הכרחי המתקבל על הדעת ומתיישב על הלב בדברי ראשוני ספרד: הרמב"ן ור' יונה, אשר בהערותיהם הקצרות סימנו מגמה וקריאת כיוון כללית להבנה והעמקה בתורה ומהם ניתן למצוא יותר מתשובה ומבוא לדיני הנזיקין על פי התורה. המודעות למצב זה שבו ראשוני רומזים ומקצרים בלשונם ואחרונים מאריכים, היא הכרחית בלימוד תורה ופיתוחה בדור של גאולה.

ג. ראשוני ספרד - ר' יונה והרמב"ן

ר' יונה על מס' אבות (א, א) טוען: "הרי כתוב לא תגזול וכל הנזיקין בכלל אותו לאו". לאמור, כל דיני הנזיקין כלולים באיסור לא תגזול. ברוח דבריו נראה לומר שכל דיני הנזיקין כלולים באיסור לא תגנוב המצוי בעשרת הדברות. אם נצרף לטענה זו את דברי הרמב"ן בריש פרשת משפטים⁵ שהפרשה כולה אינה אלא פרוט של עשרת הדברות תושלם התמונה כולה. פרשת משפטים (וסופה של פרשת יתרו) מהווה את הפרוט המעשי של עשרת הדברות כפי שיפורט בהמשך, ובתוכה פרשיית נזיקין המהווה את הפרוט של איסור לא תגנוב.

ד. פרשת משפטים ועשרת הדברות

כה אמר הרמב"ן בריש משפטים:

...כאשר היה בעשרת הדברות הדיבור הראשון בידיעת ה' והשני באיסור עבודה זרה חזר וציווה את משה [בסוף פרשת יתרו] "כה תאמר אל בני ישראל אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם", שתזהירם אתה עוד שיתנו לבם למה שראו ויזהרו במצוות שציוויתם כי אתם ראיתם כנגד אנוכי ולא תעשון אתי כנגד לא יהיה לך להשלים ענין ע"ז ואלה המשפטים כנגד לא תחמוד.

לדעת הרמב"ן, סוף פרשת יתרו כוללת את החובה לזכור את מעמד הר סיני ואת האיסור לעשות אלוהי כסף וזהב. שני איסורים אלו מקבילים לשתי הדברות הראשונות אנוכי ולא יהיה. פרשת משפטים עוסקת בהגדרות של בעלות על הממונות. הצורך בפרשה זו לדעת הרמב"ן נועד לשרת את איסור לא תחמוד: "כי אם לא ידע האדם משפט הבית או השדה ושאר הממון ישוב שהוא שלו ויחמדהו ויקחהו לעצמו...".

5. ד"ה ואלה המשפטים.

ברוח דבריו של הרמב"ן שתלה את כל פרשת משפטים בדבר האחרון, לא תחמוד, נטען שפרשה זו מקבילה ומפרטת את כל (!) עשרת הדברות על פי הסדר הבא:

- אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם (כ, יח) - אנוכי.
 לא תעשון אלוהי כסף ואלוהי זהב (כ, יט) - לא יהיה.
 מזבח אדמה תעשה לי (ריכוז הפולחן) (כ, כ) - לא תשא את שם ה' לשווא.
 עבד עברי יוצא בשביעית (כא, ב) - שבת.
 דיני האשה וילדיה ומכירת בת לאמה (כא, ד-יא) - כבוד אב ואם.
 מכה איש ומת (כא, יב - כז) - לא תרצח.
 נזקי ממון (כא, כח - כב, יד) - לא תגנוב.
 מפתה (כב, טו) - לא תנאף.
 אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס (כג, ב) - לא תענה ברעך עד שקר.

ה. עשרת הדברות - יסוד התורה

על פי טענה זו, כאמור, פרשת משפטים מפרטת ומרחיבה את עשרת הדברות. לטענה זו יש להוסיף את טענתו של הרד"צ הופמן⁶ בשכלולו של הרב מנחם ליבטאג⁷ שכל נאום המצוות בספר דברים (פרקים ו-כו) מסודר על פי סדר עשרת הדברות⁸. צרוף שני מקומות אלו (ספר דברים ופרשת משפטים) מציב אותנו בפני דפוס קבוע של התורה הנוהגת לפרט את פרטי המצוות על בסיס הסדר הקבוע של עשרת ההדברות. לקביעה זו השלכות חשובות. אם נעיין במבנה ובעקרונות של עשרת הדברות נמצא שהם כוללים את האמונה הנפשית בצו שלילי וחיובי (אנוכי ולא יהיה), את עבודת ה' המעשית בצו שלילי וחיובי (לא תשא וזכור), התא המשפחתי (כבוד), המסגרות החברתיות והמוסר האישי (חמשה לאוין). לאמור, בסיס העשייה האנושית הוא האמונה הדתית אותה יש לממש בעבודת ה' ובמוסר אישי וצדק חברתי⁹.

6. הובא בנספח לפירושו לספר דברים.

7. הובא באתר ישיבת הר-עציון.

8. לענ"ד יש להוסיף לדבריהם את דברי הרמב"ן בריש ספר דברים, הטוען שנאום משה מהווה מבוא רוחני ומעשי לקראת הכניסה לארץ. לאמור פרוט המצוות עתה נעשה מן הפרספקטיבה של החיים בארץ ישראל. למשל חזרה על הדברות הראשונות אנוכי ולא יהיה, נחוצה לאור בעיית הגאווה והתרבות האילית בארץ שביכולתם לפגוע באמונת ה', וכך הלאה.

9. הרב שרלו ("האם התנ"ך היה? מגדים לג (תשס"א), בעיקר עמודים 86-90), ראש הישיבה, הסיק מן הסגנון דלעיל עקרון שונה. לדעת הר"י שרלו דיני הפולחן נעדרים מעשרת הדברות וכן מן הצוויים בספר דברים ומכאן מסקנתו: "ענייני מוסר וצדק חברתי קודמים לעבודת ה'..." דא עקא, שפרקים יב ו-יד עוסקים במפורש בדיני הקרבנות אשר יובאו למקום אשר יבחר ה' (למעט קרבנות חובה) ושאר ההשלכות הנובעות מכך (מתנות כהונה ועוד). פרקים אלו עוסקים בריכוז הפולחן במקום אשר יבחר ה' ומקבילים על פי טענתו של הרד"צ, בעשרת הדברות לדיבר " לא תשא את שם ה' לשווא (!)". פרקים אלו קודמים לפרקי המצוות העוסקות במוסר האישי: אשת יפת תואר, ריבית וכדו'. לדעת הר"י שרלו, לא לחינם מכונה מקום המקדש המקום אשר יבחר ה' משום שהוא מקום שמור עד אשר יזכו בני ישראל לחשוף את מקומו. ניתן להציע הסבר אחר למונח זה, הסבר אשר עולה בקנה אחד עם הטענה שהחובות הפולחניות ועבודת ה' אינם נחותים בסדר העדיפות של עשרת הדברות ואף קודמים ומבססים את כללי הצדק החברתי. השימוש במונח זה, המקום אשר יבחר ה', אינו בא לבטא את העובדה שמקום זה איננו ממשי ונחוץ עם הכניסה לארץ, אלא מציין אצת אופיו המיוחד של המקום שאיננו מוכתב מראש אלא מותנה בבחירה אלוהית (שהתרחשה ערב הכניסה) בין בני רחל ובני לאה בין

בכך למעשה סרה שאלת המקור האיסורי לדיני הנזיקין. פרשיית דיני הנזיקין בפרשת משפטים אינה אלא פירוט של האיסור לגנוב את ממון הזולת. לטענה זו משמעויות עקרוניות והלכתיות שאעמוד עליהם בהמשך.

הטור¹⁰ בפתיחה לדיני ממון המזיק קבע את הנוסחא הבאה: "כשם שאסור לגנוב ולגזול ממון חבירו כך אסור להזיק ממון שלו אפי' אינו נהנה...".

דבריו מהווים את השיקוף הרוחני והמעשי של הקשר הספרותי שבין פרשת משפטים ועשרת הדברות. מעשה ההיזק כמוהו כמעשה גזילה של חפץ הזולת. על מנת להיחשב כגזול אין צורך ליטול את חפץ הזולת ולהעבירו לרשותי, די בעובדה שהזולת חסר את חפצו. חמורה יותר העובדה שהזולת חסר, מן העובדה שהגזולן נהנה ממון שאינו שלו. בכך מצביעה התורה על רגישות מוסרית גבוהה לחפצי הזולת וקובעת את היחס הנכון אליו.

שכם וירושלים (עיין במאמרו של י' פיינטוך, "ברית מואב וברית הר גריזים והר עיבל", מגדים לד (תשס"ב), עמ' 67-85). על פי האמור בדבריי, הדברות לא תשא וזכור, הן דברות העוסקות בעבודת ה' ובפולחן הדתי והן מקבילות לפרשת ריכוז הפולחן שבספר דברים הקודמת לדברות החברתיות.

10. או"ח סי' שעח.